

Երեսնամյակ

ԿԻՒԻԿՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ 300 ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՇԱՏԱԿԸ

Հայ եկեղեցու տարեգրության և հայ մշակույթի պատմության մեջ, հոգևոր, եկեղեցական և մշակութային տեսակետներից, Կիլիկյան Հայաստանի «վերածննդյան երեք հարյուր տարիները հանդիսացել են բախտորոշ մի ժամանակաշրջան մեր եկեղեցու և ժողովրդի փոթորկահույզ պատմության ճանապարհի վրա», նշում է Հայոց Հայրապետն Իր հոբելյանական գեղեցկահյուս և բովանդակալից կոնդակում:

Կիլիկիայում, հին ժամանակներից սկսած, այլ ազգերի հետ միասին բնակություն են հաստատել նաև հայերը:

Ալեքսանդրեթի ծոցը հնուց կոչվել է նաև «Հայկական ծոց»:

Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսը (973—992) Ժ դարի վերջին քառորդում Կիլիկիայում կաշք հաստատած հայ գաղթականության համար հոգևոր առաջնորդներ է ձեռնադրում «յամենայն գաւառս այնուսիկ... գկողմամբք արևմտից», ըստ Ժ դարի պատմիչ Ստեփանոս Տարունեցու կամ Ասողիկի վկայության:

ԺԱ դարի կեսերից բուն Հայաստանում սելջուկյան արշավանքների պատճառով երկրում տիրող քաղաքական ու տնտեսական ծանր և դժբախտ պայմանների բերումով, սկսվում է համաժողովրդական արտագաղթի մի մեծ հոսանք դեպի Կիլիկիա, հյուսիսային Ասորիք և Միջագետք:

Ժողովրդի հետ միասին գաղթական է դառնում նաև Հայրապետական Աթոռը Կիլիկիայում, 1065—1441 թվականներին:

Հայ ժողովուրդը ևս, պատմական իր հայրենիքից հալածական, 1080 թվականին Կիլիկիայում, Տավրոսի բարձունքների վրա, կարողացավ հիմնել ազգային պետական մի նոր կենտրոն, Ռոբիկյան իշխանությունը, և ապա, 1198 թվականին՝ հայկական թագավորությունը, որն իր գոյությունը պահեց մինչև 1375 թվականը:

Արդարև, հայկական իշխանության հատատումը Կիլիկիայում ու նրա զարգացումը և գոյատևումը շուրջ 300 տարիներ բարդ ու դժվարին պայմաններում, օտարների գնահատմամբ իսկ, հանդիսացել է հայկական մի փառավոր հրաշք, «սրտաշարժ մի դյուցազներգություն», հայ ժողովրդի «ապրելու սրբազան կրքի և նրա ստեղծարար ուժերի», ինչպես հաստատում է Հայոց Հայրապետն Իր հոբելյանական կոնդակում:

ԺԱ դարի վերջերին հայերը արդեն բազմամայով մեծ դեր են խաղում Կիլիկիայի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Կիլիկիայում Ամենայն Հայոց Հայրապետության ջանքերով ու գլխավորությամբ և կիլիկյան հայ իշխանության հովանավորությամբ սկիզբ է առնում ու զարգանում մեր ժողովրդի հոգևոր, եկեղեցական և մշակութային նոր կյանքը՝ իր արտահայտության բոլոր ձևերի մեջ, «ապա վերադառնալու համար իր պատմական հողամասի վրա, նոր վերածննդի տեսիլքով

աուցուն» (Վեհափառ Հայրապետի կոնդակը):

Կիլիկյան Հայաստանում ծաղկող մշակույթի վառ օջախներն էին հանդիսանում դարձյալ հայ վանքերը, բարձրագույն տիպի կրոնական դպրոցները, այդ թվում՝ Շուշրի Կարսի վանքը, Սկևտան, Հոռնկլան, Մեծ Քարի վանքը, Մլինո վանքը, Դրազարկը, Բարձրաբերդը, Ակները, Արքակաղիքը, Սիսը և այլն:

Հայրապետանոցներում և վանքերում բացվել էին մնայուն գրադարաններ: Կիլիկյան Հայաստանը հայ մշակույթի և կրթության ամենափայլուն օջախներն է ունեցել բուն Հայաստանից հետո:

Կիլիկյան շրջանի հայ մշակույթի ընդհանուր ու հիմնական ուղղությունը մնում է դարձյալ կրոնականը, եկեղեցագիտականը, դավանաբանականը, երաժշտականը, ինչպես նաև, ժամանակի չափանիշով՝ փիլիսոփայությունն ու արտաքին գիտությունները:

Կիլիկյան շրջանի հայ մշակույթի վաստակաշատ մշակներն են հանդիսանում մեր անվանի և եռամեծ վարդապետներ Գրիգոր Բ Վկայասերը, Գրիգոր Գ Պանյալունին, ս. Ներսես Շնորհալին, Ներսես Լամբրոնացին, Գրիգոր Տղան, Սարգիս, Իզնատիոս Շնորհալիները, Վարդան Այգեկցին, միջնադարի մեր մեծ երաժիշտները, գիտնականներն ու մատենագիրները՝ Մկիթար Հերացին, Սմբատ Գունդստաբլը, մեծ արվեստագետներ Սարգիս Պիճակը, Թորոս Ռոսլինը և ուրիշներ:

Կիլիկյան Հայաստանի մեր հոգևոր մշակույթը սնվում էր Արևելյան Հայաստանի մշակութային հին ակունքներից:

Կիլիկյան Հայաստանի վանքերն ու դպրոցները շարունակում են Արևելյան Հայաստանի հոգևոր, մշակութային կենտրոնների ուսումնա-դաստիարակչական, լուսավորական գործը՝ դրանց օրինակով և ոգով սերունդներին հավատարմորեն փոխանցելու նախորդ դարերի հայ քաղաքակրթության նվաճումները, երբ բուն Հայաստանը ոտնակոխ էր եղել թուրք-թաթարական հորդանքերի կրուկների տակ:

Բուն հայրենիքի հետ, սակայն, հոգևոր կապը չէր կտրվել:

Կիլիկյան հայ մշակույթի ակունքները բարձրանում են մինչև Ե դար: Այդ մշակույթը սնվում է, պաշտոնապես՝ բուն Հայաստանի հին մշակույթի զանգեքով և նվիրական ավանդույթներով, որոնք շարունակվում են կենդանի մնալ հայկական սպա նոր օջախում, որ Կիլիկյան Հայաստանն էր:

Կիլիկիան, հեռու լինելով հանդերձ Մայր Հայաստանից, չէր կտրվել նրանից: Կիլիկիան չկորցրեց իր ժողովրդի դարավոր ավանդությունները, կենցաղն ու բարքերը, գիրն ու գրականությունը, գիտությունն ու արվեստը: Դրանք պահեցին մեր ժողովուրդը որպես ոգեկան ամբողջություն:

Կիլիկիան, որպես անբաժանելի մի մասը Հայաստանի, շարունակեց, սակայն, պահպանել ու զարգացնել հայ մշակույթը իր տեղական առանձնահատկություններով ու պայմաններով և այն հավատարմորեն հանձնեց հայ նոր սերունդներին:

Կիլիկյան Հայաստանի մշակույթն իր պատմական ու գեղարվեստական նշանակությամբ մեծ ազդեցություն գործեց հետագա դարերի մեր մշակույթի զարգացման վրա:

Միջեկեղեցական հայ-հույն և հայ-կաթոլիկ հարաբերություններում հայ դավանաբանական միտքը, մանավանդ Շնորհալու մոտ, մի նոր բարձունքի է հասնում: Շնորհալին փաստորեն դարձավ իր մատենագրական հարուստ ու բազմաթվանդակ վաստակով հայ մշակույթի կիլիկյան շրջանի ամենապայծառ դեմքը:

Շնորհալին նույնիսկ մեր եկեղեցական ծիսապաշտության հարցում ձգտել է Կիլիկիայում վերականգնել բուն Հայաստանի վանքերի հնագույն ժամապատկերը և հայ եկեղեցիներում հասարակաց աղոթքն ու ժամերգությունը բարեկարգելու և նրան միաձելություն տալու քարի ցանկությամբ, Հայաստանի Մաքենոցաց և Թեղենոցաց «հրուշակաւոր և աստուածաբանկ, հրեշտակակոծ» վարդապետների վանքերից հատկապես քերել է տվել Հոռնկլա եկեղեցական ժամերգության հաստատուն և վավերական կանոնները՝ «Ժամատեղեաց խրատք» անունով: Ըստ Շնորհալու, բուն Հայաստանի վարդապետներն ու վանքերն էին հայրենիքի, հայ եկեղեցու և մշակույթի **«Հիմն հաստատութեան մեր»:**

Կիլիկյան Հայաստանում հայ մշակույթի զարգացման ճանապարհի վրա նոր նվաճումներ է կատարում մանավանդ օրենսգիտական հայ միտքը:

Կիլիկյան շրջանում աննախընթաց ծաղկում են ապրում նաև հայ արվեստը, մանավանդ հայ գրչության արվեստը, մանրանկարչությունն ու ճարտարապետությունը:

Կիլիկյան Հայաստանում մեծ ուշադրություն են դարձնում նաև ժողովրդական կրթությանն ու դաստիարակությանը: Կիլիկյան հայկական իշխանությունները ևս

քաջալերում են ու հովանավորում կրթության և լուսավորության գործը: Մի շարք վանքերի ու դպրոցների դասատուները նշանակվում են իշխանության կողմից, և պետությունն է վճարում նրանց ամսականները. «Է այժմ կարգեալ դասատու ի Լևոնէ երկրորդէ... և կամ թագադրէն և պալլէն Օշինի՝ տեսուն Կոռիկոսայ»:

Կիլիկյան Հայաստանի մեր տարեգրությունների և եկեղեցական մատենագրության մեջ մնացել են հազարավոր հիշատակարաններ, որոնք պերճախոս վկաներն են կիլիկյան շրջանի մեր մատենագիրների, դավանաբանների, գիտնականների, արվեստագետների ստեղծած քաղաքական-դասկ և հարուստ մշակույթի:

Կիլիկիայում հաստատված հայկական նոր իշխանությունը հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական խոշոր իրադարձությունն է հանդիսանում՝ իր պետական կառուցվածքով, պետական օրենսդրությամբ և վարչական կազմակերպվածությամբ, որպես հայության երկրորդ հայրենիքը, ուր և հաստատվեց ժամանակավորապես հայ եկեղեցու գերագույն կենտրոնը՝ Հայրապետական Աթոռը, և որը դարձավ միջնադարյան հայ մշակույթի խոշորագույն օջախը:

«Երեք հարյուր և ալեկի տարիների կենսունակ գոյատևմամբ, հերոսական մարտընչումներով և հոգևոր մեծարժեք իրագործումներով», ինչպես հաստատում է Հայոց Հայրապետը, Ե դարի «ոսկեդարից ութ հարյուր տարիներ հետո՝ արձաթա դարով» կիլիկյան շրջանի մեր մատենագիրներն ու գիտնականները կոթողեցին «հայ եկեղեցու և մշակույթի երկրորդ պուրը: Եվ այդ պուրների վրա է հենվել և հենվում է հայ ոգեկանության բոլոր ժամանակների հաղթական կամարը»:

1375 թվականին վերջ գտավ հայկական, համակիլիկյան թագավորությունը և հայ ժողովրդի համար թե՛ Կիլիկիայում և թե՛ բուն Հայաստանում ստեղծվեցին քաղաքական, տնտեսական ծանր պայմաններ, մրդապանջալին իրադրություններ:

Հայ ժողովրդի սրտում, սակայն, երբեք չմեռան դարձյալ՝ քաղաքական անկախության հասնելու նրա պայծառ երազը, հայրենիքը ազատագրված տեսնելու ձգտումն ու անկյուրումն հավատքը:

1166 թվականին ս. Ներսես Շնորհալին Հոմսկյայի Հայրապետանոցում, «օձերի, կարիճների և գազանների» մեջ նստած, աչլազգի բռնակալներով շրջապատված, «իբրև գայձեամն յորտրդաց և ի շանց փախուցեալք ի քարանձախս բնակեալ», քաջ

քաջ հուսացյալ հոգով աղոթում էր, որ կգա երջանիկ օրը, երբ Աստված կիրկի Կիլիկիայում ապրող հայ ժողովուրդը «ի բերանոյ առիժուց» և ողջ հայությունը կվերադարձնի դարձյալ «յաշխարհն հայրենիս, յարուցանել թագաւոր արդար և իշխանս...»:

Ստեփանոս արքեպ. Օրբելյանը 1300 թվականին գրած իր «Ռիբ ի դիմաց կաթողիկէին» (Էջմիածին) աշխատության մեջ արտահայտում էր Արևելյան Հայաստանի ժողովրդի հայրենասիրական ցանկությունը, որ ցրված հայությունը կրկին համախմբվի իր մայր հայրենիքում՝ Հայաստանում, և Վաղարշապատը նորից դառնա հայության և՛ հոգևոր, և՛ եկեղեցական, և՛ քաղաքական կենտրոնը:

Հայրենասիրական միշտ ու արդար այս կոտակի, այս ժառանգության հետապնդումն ու իրագործումը 1441 թվականին շարունակեցին Հայրապետական Աթոռն իր պատմական, բնիկ վայրը՝ Վաղարշապատ վերադարձնելուց հետո, հայրենամեկեր հոգևորական թե աշխարհական մեր բոլոր գործիչները:

Իսկ 600 տարի «մեր հավատավոր ու արիական ժողովուրդը, իր պատմության կիլիկյան փառքի հիշատակը իր սրտում ամուր ծրարած, արթուն գիտակցությամբ սպասել է «Յուսոյ դռների» առաջ», նշում է արդարորեն Հայոց Հայրապետը իր հոբելյանական պատմական կոնդակում:

Կիլիկյան իշխանության անկումից հետո, 600 տարիների գերությունից, նահատակություններից և ազատագրական հերոսական մարտնչումներից հետո, վերջապես հայ ժողովրդի համար քացվեցին «Յուսոյ դռները» Սարդարապատով և 1920 թվականի Նոյեմբերյան այգաբացով, «մեր ժամանակաշրջանում, մեր մայր հողամասի վրա, արդի մեր պերճ Հայաստանի ծնունդով, եղբայրացած ժողովուրդների մեծ ընտանիքում, խաղաղության, անվտանգության ու աննախընթաց հառաջադիմության պայմանների մեջ», հաստատում է Հայոց Հայրապետը իր հոբելյանական կոնդակում:

Կիլիկյան շրջանի Ամենայն Հայոց Հայրապետության և հայ մշակույթի 300 տարիների հիշատակի ոգեկոչման այս պատմական ու սրտատուչ առիթով, որպես եկեղեցի և ժողովուրդ, մի անգամ ևս երախտագիտությամբ և հպարտությամբ գլուխ ենք խոնարհում մեր եռամեծ հայրապետների, վարդապետների, հայ գիտնականների և արվեստագետների, ինչպես նաև կիլիկյան պետական, խնամախոս, հայրե-

նանկեր քաջ գործիչների, հոգևոր, եկեղեցական, մշակութային, հայրենասիրական փառավոր և անկրկնելի ժառանգության տալու:

Փա՛ղք հայ ոգեկանության այն եղանակներն, որոնք կերտեցին կիլիկյան շրջանի հայ մշակույթը, մշակույթ,

որը, Վեհափառ Հայրապետի ղեկավարությամբ, «կամրջել է մեր թվարկության հալոց սրտմտության առաջին հազարամյակը և հետագա դարերի զարթոնքի ու ապա մերօրյա վերածնունդի դարաշրջանը»:

Ա. Հ.

